

УДК 821.161.2

Кишун Ірина, ст. магістратури історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.філол.н., доцент Миронюк В. М. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука, м. Рівне)

ІДЕЙНО-ХУДОЖНЯ ПРОБЛЕМАТИКА РОМАНУ «МАРІЯ» УЛАСА САМЧУКА

***Анотація.** У статті досліджено ідейно-художню проблематику роману У. Самчука «Марія», з'ясовано жанрові особливості та домінуючі ознаки твору, з поміж яких – історична достовірність, оригінальність ідіостилю; підкреслено індивідуально-авторську інтерпретацію образів головних героїв твору. Основними особливостями творчої манери письма автора визначено психологізм, лаконізм, ліризм, драматизм, динамічний розвиток дії, увага до екстремальних ситуацій.*

***Ключові слова:** голодомор, роман-хроніка, проблематика, історична достовірність, ідіостиль.*

***Аннотация.** В статье исследовано идейно-художественную проблематику романа У. Самчука «Мария», выяснено жанровые особенности и доминантные признаки произведения, из числа которых – историческая достоверность, оригинальность идиостиля; подчеркнута индивидуально-авторскую интерпретацию образов главных героев произведения. Основными особенностями творческой манеры письма автора определено психологизм, лаконизм, лиризм, драматизм, динамичное развитие действия, внимание к экстремальным ситуациям.*

***Ключевые слова:** голодомор, роман-хроника, проблематика, историческая достоверность, идиостиль.*

***Annotation.** This article investigates the ideological and artistic perspective of U. Samchuk's novel «Maria». Genre features and dominant characteristics of the work, among which are the historical authenticity, originality, individual style are found; the individual author's interpretation of the protagonists of the work are emphasized. The main features of writer's creative style are defined by psychology, laconic, lyrical, dramatic, dynamic development of act, focus on extreme situations.*

***Key words:** famine, novel-chronicle, range of problems, historical accuracy, individual style.*

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення творів про голодомор як одну з трагічних сторінок історії України. Аналіз великої прози Уласа Самчука має важливе значення для української науки про

літературу. По-перше, нова проблема жанрової своєрідності романів митця. Найбільшу увагу дослідники звертають на тематику й проблематику його прози, а її жанрова організація часто залишається осторонь. По-друге, необхідно ввести ім'я У. Самчука в контекст літературного процесу ХХ ст. Таке повернення дозволяє по-новому поглянути на творчий доробок митця і картину літературного процесу ХХ ст.

На початку 90-х років ХХ століття були опубліковані статті українських літературознавців, в яких автори розкрили естетичний феномен У. Самчука та його художній світ, чим повернули славне ім'я митця читачеві. Першопрохідцями в дослідженні творчості У. Самчука є Р. Гром'як, А. Жив'юк, М. Жулинський, Н. Лисенко, Р. Мовчан, М. Неврлий, Д. Палій, С. Пінчук, І. Руснак, С. Павличко, О. Слоньовська, Г. Чернихівський, В. Шевчук та ін. Однак, попри такий широкий спектр дослідження творчості У. Самчука, проблеми ідейно-художньої проблематики роману «Марія» залишаються ще на периферії наукових пошуків.

Мета статті – здійснити аналіз роману У. Самчука «Марія» з метою виокремлення ідейно-художньої проблематики твору.

Завдання дослідження:

- проаналізувати твір Уласа Самчука «Марія»;
- виокремити з тексту актуальні для цього періоду проблеми;
- дати загальну характеристику проблемам роману, шляхом їх аналізу.

Улас Самчук – видатний майстер української прози ХХ ст. Його творча спадщина дає підстави стверджувати, що він підніс вітчизняну прозу на рівень світових зразків. Але ім'я письменника та його творчість були надовго вилучені з літературного процесу.

На думку В. Федоренко, «Улас Самчук володів одним з найрідкісніших талантів у нашій літературі. Він – епік широчезного віддиху, автор широчезних полотен, рідкий талант у всіх літературах, а не тільки в нашій. Щоправда, епопеї добре вдаються представникам тих поколінь, які вступають у життя на плечах подій, що можуть бути предметом епопеї» [1, с. 8]. ХХ ст. дало достатньо такого матеріалу, а Самчуку вдалося майстерно показати свою добу, майже ціле сторіччя проклятої долі нашого народу, показати не відірваними шматками, але масивом, суцільно зв'язаним із цілою нашою історією, створити «найвищої класи комп'ютер, на листках-сторінках якого записано все, що торкається нашого минулого, теперішнього і прийдешнього, короткоповне психологічне обличчя нашого народу...» [2, с. 16].

Роман У. Самчука «Марія» написано в ранній період творчості митця, він є ніби підсумком усього попереднього етапу його роботи. Водночас твір є новим, якісно вищим щаблем сходження письменника до літературної майстерності, бо ним автор заявив про себе як про майстра зрілого, цілком сформованого – світоглядно, психологічно, художньо. У романі на найвищих нотах зазвучала найголовніша тема його творчості – драматична доля

українського народу на розгорнутих шляхах ХХ ст., намагання українського духу й інтелекту утвердити себе серед інших народів рівноправною силою.

За типом твір відносять до хроніки. Хроніка – це літературний жанр, що містить виклад історичних подій у їх часовій послідовності. У центрі хроніки час розглядається як суб'єкт історичного процесу. Організуючою силою сюжету в хроніці постає сам хід часу, якому підвладні дії та доля персонажів. Для хроніки характерний екстенсивний сюжет, що утворюється чергуванням сцен, фрагментів, картин дійсності, яка змінюється. Структура хроніки відображає темп, тривалість, порядок і ритм зображуваних подій, за точку відліку яких, як правило, приймаються моменти реально-історичного часу. Відомі різні хроніки: біблійні, романтичні, сімейні.

Жанр хроніки агіографічного характеру, свідомо обраний автором, диктує таку особливість, як документальна точність у змалюванні подій. Втілюючи численні спогади про події штучного голодомору в художню форму, автор досягає посиленого емоційного впливу на читача.

Твір «Марія» розвиває класичні традиції української літератури І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, М. Коцюбинського. Це своєрідний роман-епоса й водночас сконденсована пекучим болем новела про трагедію українського села, про жадливий голодомор в Україні 1932–1933 рр. Крім того, це перший в нашій літературі мистецький твір, де відтворено трагедію голоду українського народу 1933 р. І написаний він того ж страшного року. Автор не був свідком того нелюдяного шаленства, що відбувалося в ті роки в Україні, але його творча уява з неймовірною правдивістю наблизилася читачів до тієї безпрецедентної трагедії.

Твором, написаним в ранній період творчості митця, який став своєрідним початком художнього осмислення великої трагедії, автор заявив про себе як про майстра зрілого, цілком і повністю сформованого – світоглядно, психологічно, художньо. В романі на найвищих нотах зазвучала найголовніша тема творчості митця – драматична доля українського народу на розтерзаних шляхах ХХ століття. На думку літературознавців, в цьому творі вперше в діаспорній літературі «по гарячих слідах» продемонстровано протистояння українців та більшовицької орди у діаметральній протилежності й несумісності різних світоглядів, причому апогей цього – колективізація, репресії, голодомор [3, с. 12].

Цей роман, епічний за способом художнього зображення, розгортається в двох планах: з одного боку, в плані чисто людському, особистому, психологічному, Самчук зобразив людей з усіма властивими їм високими й низькими інстинктами, сильними та слабкими рисами характеру, добрими й поганими вчинками. З іншого – у плані соціальних, суспільних стосунків і подій, у колі яких людина проводить своє особисте життя. Подати в реальній мистецькій єдності ці два плани – дуже складна трудність для кожного автора. Улас Самчук, тоді ще зовсім молодий автор, успішно впорався із цим. На думку Г. Костюка, сприяли цьому три

мистецькі компоненти: по-перше, глибока синівська любов і пошана автора до свого народу, знання його життя, його душі, його проблем; по-друге, пристрасно-життєдайні образи українських людей та української природи; по-третє, властивий тільки Самчукові творчо виявлений стиль ліричного монологу, що, як електричний струм, проймає весь сюжет повісті й тримає читача в постійній напрузі. Ці компоненти творять високомистецьку цілісність сюжету, де людина, природа й соціальне життя виступають як органічні складники процесу [4, с. 196].

У романі «Марія» вигартувався, відшліфувався також стиль У. Самчука. Його можна назвати національно-органічним – так яскраво виявляється в художньому слові письменника менталітет українця з його простотою і врівноваженим спокоєм, глибокою внутрішньою красою, силою й могутністю. Твір цікавий для нас і важливий для літературного процесу також тим, що автор хронологічно першим показав протистояння українців більшовицькій орді, діаметральну протилежність і несумісність двох світоглядів, жорстокий апогей цього протистояння – колективізація, репресії, голодомор. Згодом цій темі будуть присвячені твори І. Багряного, Т. Осьмачки, В. Барки, Д. Гуменної, в яких автори описали страшні своєю правдивістю події цієї доби, сповнені викривального пафосу, болю і жаху української душі в тенетах людиноненависницького ладу. Але розпочав описувати ці події У. Самчук у романі «Марія».

При цьому проблема взаємин землі й людини розроблена в Самчуковому романі значно глибше, ніж у його попередників. Нові історичні реалії зумовили оригінальний авторський задум, наблизитись до розуміння якого нам допомагає підзаголовок: «Хроніка одного життя». На узагальнюючий характер образу головної героїні роману вказує й посвята: «Матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932–1933».

У центрі авторської уваги прозаїка – історія української родини на рубежі епох. Це виразно простежується в самій структурі твору: перша частина «Книга про народження Марії» – своєрідна його передісторія; друга – «Книга днів Марії» – власне історія; третя – «Книга про хліб» – трагічний фінал, загибель Маріїного роду. Саме життя героїні Марії та її родини допомагають Самчукові розв'язувати у романі найрізноманітніші проблеми: батьків і дітей, любові та сімейного щастя, моралі, достатку і праці на землі, солдатчини, духовності та віри в Бога, голоду, геноциду та репресій, влади, національної свідомості та гідності, добра і зла.

Як єдине ціле перед нами постають картини, в яких розповідається про народження Марії, її сирітську долю та нещасливе перше заміжжя (14 розділів), про дні її примарного щастя (11 розділів) і – знову про безталання жінки, матері, трудівниці (12 розділів). Сягаючи глибше в змістові надра твору, ми помічаємо, як роман перестає бути хронікою життя однієї людини й набуває літописного звучання, сприймається як життєпис народу, історія щастя й горя цілої нації. Образ Марії набуває рис біблійної святині.

Екстремальна тема вимагала особливої художньої форми. Отож роман написаний митцем у вигляді опису земного життя Марії від першого і до останнього дня: «Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла і провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі» [5, с. 7]. Цей вдалий художній прийом додав романові неблаганно послідовного ритму. Організуючою силою сюжету в цьому романі-хроніці постає плин часу, якому підвладні дії і доля персонажів. До того ж тут є екстенсивний сюжет чергування сцен, картин дійсності, котрі впливають на темп, тривалість, порядок, ритм зображуваних подій, котрі починаються від моменту реально-історичного часу.

Натомість «з випарів фронтівх мітингів» з'являється середульший Марійн син Максим: френч, галіфе, в кишені – шестибічний наган. «...І що йому Бог Саваоф і вся небесна канцелярія?.. Звів наган, бацнув раз – і дугий київський образ розсипався на скалки...» [5, с. 165]. І здалося Марії, що то не образ, а її саму розстріляв її рідний син.

Ще не раз обіллється кров'ю розстріляне серце Марії-Матері, Марії-України, бо «бачила розкладу родини», роду, а отже й народу, натрапила на твердий ґрунт. «Ішов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни...». Брат пише донос на рідного брата; друг убиває друга за жменю мерзлої картоплі, мати убиває власну дитину, щоб припинити її страждання, батько, врешті, убиває власного сина.

«... гасне поволі місяць, зникають поволі з голови думки, зливаються в одну чорну пляму без початку, без кінця...» [5, с. 165]. Марія – мати великого роду, знищеного «червоною Сатаною», – помирає в цілковитій самотності. Марія – трудівниця, що насяяла й вижала стільки хліба, що стало б нагодувати півсвіту, – помирає з «розчепіреними пальцями роздутих з голоду ніг...».

Якщо сприймати образ Марії як уособлений образ України, то епічне полотно, створене Уласом Самчуком, видається, на перший погляд, абсолютно похмуриим і безнадійним: сплюндрована земля, знищений духовно й фізично народ, руїна й спустошення як торжество сатанізму.

Серед жаху смертей, серед духовного спустошення, коли за задумом Сатани людина, окрім голодного шлунку, ні про що інше не повинна думати, Гнат приносить до Марії своє невмируще кохання й своє гірке каяття за єдиний у житті гріх, скоєний проти неї.

Останні дні Марії осяяні сонячним світлом. – Сонце! – каже вона. – Сонце! Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?.. «Гнат, – пише письменник, – мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовин люди, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні» [5, с. 170]. Весняне сонце, як символ незнищенності життя, супроводжує Марію до останньої краплини її свідомості.

Описана Самчуком страшна подія викликає власні емоції і власні реакції. Спробуймо зрозуміти логіку дій самого Корнія, а відтак і точку зору самого письменника. Згадаймо епізоди, що передують цьому страхітливому вбивству. Довкіл мруть люди. Марія пече плячки з корою, бо в хаті порожньо. У дворі залишився єдиний Сірко, якого також доведеться зарубати і з'їсти. Сергій Гнида за кілька мерзлих бараболь убиває друга, і труп Фіана зникає. Письменник тактовно не уточнює, куди міг зникнути труп.

На другому кінці села вмирає з голоду донька з крихітною онучкою, якій завтра нічого буде занести, якщо не вбити вірного пса. Корній гострить сокиру, виходить у двір. В селі тиша. Лише в Максимовій хаті – який різкий контраст! – «ясно світиться», там стоїть «голосний гармидер» і «вештаються люди». Це відкладається у свідомості якось несамохіль, побіжно. Корній думає не про Максима, а про те, як заставити себе підняти сокиру на вірного пса, що стільки років вірою і правдою служив йому. Рука не піднялась. Другого дня Корній дізнається, що Христинки – маленької Надіїної донечки вже немає на світі.

Навіть самого факту смерті малого дитяти – не від пощесті, не від хвороби, а просто від голоду – старий не може сприйняти. Розповідь дружини про божевілля доньки, про те, що Надія сама задушила своє дитя, він уже слухає, «ніби йому сниться страшний сон».

Все наступне відбувається також, як у страшному сні наяву: повільно, розважно, без видимих виблисків емоцій. І лише увійшовши в хату до сина, Корній швидким кроком підійшов до ліжка «розмахнувся... і сік, сік, як малий хлопчик січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука. А тоді, отямився, зупинився, прислухався...» [5, с. 168].

Слово «отямився», вжите письменником, у якого кожне слово, як правило, лягає на точно вивірене місце, сильно спонукає нас зробити висновок, що вбивство сина здійснено Корнієм спонтанно, в стані афекту. Проте вся логіка поведінки Корнія як до, так і після вбивства, свідчить не про спалах емоцій, а, навпаки, про виваженість рішення, про приреченість старого на цей страшний і важкий акт відплати слугі червоного Сатани, зраднику й кату свого народу, своєї землі; бо все, що було зроблено з цим родом і цією землею, потребувало відплати.

Надзвичайно лаконічно, кількома уривчастими реченнями передає письменник прірву горя батька, що втративши двох синів з чужої, ворожої волі, останнього, єдиного, убив своєю власною рукою. «От вийду, може щось знайду... Може знайду синів наших... може... – голос його затремтів, утявся сам від себе, ноги відмовились тримати, і він скоро пішов до виходу» [5, с. 169].

Не можна сприймати відхід Корнія як втечу, як бажання врятуватися від покарання за вбивство, й саме вбивство виправдовують набагато легше, ніж те, що він, рятуючи власне життя, залишив помираючу Марію самотньою. Таке трактування містить два небезпечних моменти. Перший – це те,

що при такому розумінні Корнієвого відходу спотворюється сам його образ, знищується (хай проститься авторці деяка вичурність вислову) високий пафос його трагізму. Другий небезпечний момент полягає в надто поспішній готовності дітей прощати й виправдовувати гріх убивства, а тим паче – синовбивства. Прирікши себе на акт відплати, взявши його на себе, як подвижники брали іноді непосильно важкий добровільний хрест, Корній все ж розуміє, що вчинив те, що не належить чинити людині, а отже цим вчинком поставив себе поза межами людської спільноти.

І ще одна проблема, що порушується не тільки в романі «Марія», а й у ряді інших художніх та публіцистичних творів Уласа Самчука: проблема деформації українського національного характеру під впливом більшовицької ідеології. У кількох місцях роману зображенню більшовицького «господарювання», спрямованого на знищення народу, передує тужний рефрен: «Коли б не така земля, коли б голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця» [5, с. 107]. Це пояснює лише причини експансії зовнішнього ворога, а не причини поразок. Розглядаючи ті фундаментальні цінності українського народу, що значною мірою витворюють його етнопсихологічний портрет, ми зауважили безліч рис, які можуть бути окрасою будь-якої етнічної спільноти. Це, по-перше, хазяйновитість, працелюбство, що возводить працю до висот сакралізації (Марія в полі, Заруба та інші). Це – любов до землі, аж до поклоніння їй як Матері, що не тільки годує, а й виховує, облагороджує людину. (Переродження Корнія, Архипа). Це глибокі родинні почуття, усвідомлення святості родинних взаємин, що ґрунтуються не лише на обов'язку, в першу чергу, на самозреченій любові. Це, врешті-решт, глибока релігійність, що проростає не з догми, а з відчуття краси й величі світу, створеного Всевишнім Творцем. І навіть здатністю опору насиллю, якою цей народ володіє, уміє збройно піднятися на захист своєї власності.

У романі зображено буремні роки, коли вирішувалася доля України та її народу. От тільки, окрім Лавріна, ніхто з них не знає, що це не просто земля, а саме українська земля, бо й України – як Батьківщини, дарованої Богом, – не знають. Україна для них – вигадка, нікому не потрібна фантазія. «І навіщо їм історія, козацтво, Січ, коли сіяти треба» [5, с. 124].

Звернімо увагу, як багато говорить нам про національну свідомість селянина, чи вірніше, про її цілковиту відсутність, письменник, «жонглюючи» лише двома словами на означення одного й того ж поняття: «влада» і «власть». Перше (українське) вживається селянами лише в негативному значенні. Друге – з повагою. Влада – це «буржуї, що шиються під мужика», «контрреволюційна банда» [5, с. 124].

А представники української «м'якої» влади («живчики в галіфе») слухають усе це, та мовчать – «бояться порушити демократичні засади нової влади», бо ж заткнути (даруйте) пельку брехунові – то вже буде «порушенням» проголошеної свободи слова, а розігнати антидержавне збіговисько –

«порушенням» права на зібрання громадян. Дорого обійшлося українському народові невміння шанувати свою «м'яку» владу і байдужість до батьківщини.

Виносячи вирок антилюдській вакханалії та злочинності більшовицьких зайд, Улас Самчук словами Гната, виголошеними перед напівмертвими кістяками «з розчухраними головами й вгрозлими, безбарвними очима», але зверненими до «прийдучих віків» і, ще не народжених поколінь, виніс свій присуд і нашої національній індиферентності, нашому національному нігілізму – присуд-засторогу: «Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю... Кажу вам правду велику: краще буде Содому й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклись і плюнули на матір свою!» [5, с. 169].

«Марія» – роман, як зазначають науковці, про воїстину страшні метаморфози людського буття в умовах більшовицького геноциду [6; 7; 8]. Під мертвотний прес голодомору підпадає на сімдесятому році життя й Марія, що, зрештою, з огляду на її вік не виглядало б трагедією такого великого масштабу, якби ми з кожною сторінкою твору не усвідомлювали все чіткіше, що в цій старій жінці уособлена сама Україна, несхитна в моральних своїх переконаннях, але беззахисна перед злом. І сама Марія, і її донька, внуки, її чоловік Корній, як і багато, багато – мільйони! – їх сучасників, у лиховісний 1933 р. вмирають з голоду. Отже, «Марія» – це твір трагедійно-оптимістичного жанру, твір, що гартує свідомість людей і утверджує буття нашого народу.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки: У. Самчук першим в українській літературі дослідив одну з найдраматичніших сторінок буття українського народу, застосовуючи елементи не тільки історичної правдивості, але й широкий арсенал художньо-стилістичних засобів. Письменник помістив трагедію однієї селянської родини в рамки трагедії всієї української нації.

Автор описав важливі проблеми: проблема батьків і дітей, любові й сімейного щастя, моралі й достатку, духовності та національної свідомості.

1. Федоренко В. Роман-хроніка, роман-сага, роман-спалах... / В. Федоренко // Дивослово. – 2009. – № 11. – С. 14–20. 2. Фасоля А. Українська людина на зламі століть двох епох / А. Фасоля // Українська література в ЗОШ. – 1999. – № 4. – С. 16–21. 3. Пінчук С. Улас Самчук / С. Пінчук // Слово і час. – 1995. – № 2. – С. 11–17. 4. Костюк Г. Образотворець «времєни лютого» / Г. Костюк // Українське слово : хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ ст. : в 4 кн. / упоряд. В. Яременко. – К., 2001. – кн. 3. – С. 195–206. 5. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя / У. Самчук. – К., 1991. – 189 с. 6. Хопта С. Гомер української літератури ХХ століття. Улас Самчук. Біографія та творчість / С. Хопта // Дніпро. – 2010. – № 2. – С. 131–133. 7. Руснак І. Художня візія тоталітарної дійсності у прозі У. Самчука / І. Руснак // Дивослово. – 2005. – № 5. – С. 49–55. 7. Зелінська Л. «Марія» : Філософія жертвоприношення і українська ментальність / Л. Зелінська // Волинські дороги Уласа Самчука : збірник / упоряд. Я. Поліщук. – Рівне, 1993. – С. 46–51.